

5. Обращение крестьян с. Шаровки Богородуковского уезда в Государственную думу // Накануне. — 1906. — № 84. — С. 3 — 4.
6. Речь Аникина / С. В. Аникин // Накануне. — 1906. — № 74. — С. 2.
7. Речь Герценштейна / М. Я. Герценштейн // Накануне. — 1906. — № 65. — С. 2.
8. Речь Литвинова / М. И. Литвинов // Накануне. — 1906. — № 75. — С. 3.
9. Речь Меркулова / М. А. Меркулов // Накануне. — 1906. — № 75. — С. 3.
10. Речь Онипко / Ф. М. Онипко // Накануне. — 1906. — № 73. — С. 2.
11. Речь Оранского / И. А. Оранский // Накануне. — 1906. — № 69. — С. 3.
12. Речь Петрункевича / И. И. Петрункевич // Накануне. — 1906. — № 68. — С. 2.
13. Речь г. Стишинского против проекта аграрной реформы // Накануне. — 1906. — № 63. — С. 3; Речь товарища министра внутренних дел Гурко // Накануне. — 1906. — № 64. — С. 2.
14. Шелохаев В. В. Аграрная программа кадетов в первой русской революции / Валентин Валентинович Шелохаев. — М. : «Наука», 1970. — Т. 86. — С. 172 — 231; Балашова Н. А. Российский либерализм начала XX в. (Банкротство идей «Московского ежедневника») / Наталья Александровна Балашова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. — С. 40 — 69.
15. Шелохаев В. В. Либеральная модель переустройства России / Валентин Валентинович Шелохаев. — М. : РОССПЭН, 1996. — 280 с.

Надійшла до редакції 03.01.2012 р.

УДК 930.1:631.11 (477) «1917–1930» В. В. КАЛІНІЧЕНКО

СУЧАСНА ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІНСТИТУТУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ В ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1917–1930 РР.).

Досліджується сучасна західна історіографія проблеми інституту земельної громади в радянському доколгоспному селі. Аналізуються головні напрями сучасної західної історичної науки в дослідженні цього поземельного інституту.

Ключові слова: *селяни, земельна громада, історіографія.*

Исследуется современная западная историография проблемы института земельного общества в советской доколхозной деревне. Анализируются главные направления современной западной исторической науки в исследовании данного поземельного института.

Ключевые слова: *крестьяне, земельное общество, историография.*

The modern western historiography of a problem of institute of a ground society in Soviet docolhoznoy to village is investigated. Mainstreams of a modern western historical science in research of the given land institute are analyzed.

Key words: *the peasants, ground society, historiography.*

У радянському доколгоспному селі 1917–1930 рр. діяли земельні громади — земельно-господарські об'єднання всіх селянських господарств. Необхідність земельної громади зумовлена умовами господарювання одноосібних селянських господарств — роботи на селі потребували об'єднання зусиль усіх селянських дворів. По суті земельна громада була природною формою вертикального кооперативу, яка проіснувала в радянському доколгоспному селі до 1930 р. Земельна громада могла стати реальною альтернативою колгоспам, але більшовики її ліквідували. Звісно, цей поземельний інститут не міг не привернути уваги сучасної західної історіографії.

На початку 1990-х рр. у Москві був створений центр селянознавства та сільських реформ за ініціативою професорів Т. Шаніна (Манчестерський університет, Англія) і професора В. П. Данилова (Інститут російської історії РАН). Важливе значення для розуміння суті сучасних уявлень про стан історико-аграрних досліджень у світі, зокрема і про різні типи селянської громади, мають матеріали теоретичного семінару «Сучасні концепції аграрного розвитку», що був організований центром селянознавства. Впродовж 1992–1998 рр. на цьому семінарі відбувалося жваве обговорення найвідоміших праць західних учених-аграрників: Д. Скотта, Т. Шаніна, Е. Вульфа, А. Мандра, М. Левіна, Р. Редфільда, Ш. Мерля, Г. Пантера, Я. Ширмера, О. Вебера, І. Воглера. Були опубліковані реферати праць цих учених, що дозволило ознайомитися з їхніми основними ідеями [2–4; 9; 11; 13; 15; 17; 21; 25]. Ці тексти свідчать, що в середовищі західних учених склалася серйозна школа селянознавства, де були враховані і досягнення російської аграрно-економічної думки, втраченої в СРСР на початку 1930-х рр. [18, с. 43]. Фактично, починаючи з 60-х рр. ХХ ст., на Заході селянознавство виокремилася в самостійний науковий напрям [16, с. 43; 19, с. 3, 9; 24, с. 23], де й нині активно розробляються сюжети і про селянську громаду (общину) [7, с. 206; 10, с. 133; 19, с. 9].

Так, англійський учений Т. Шанін підкреслив, що громада (община) вирізняється великою різноманітністю в різних країнах і в різні часи. Спільним є те, що громада — це головна форма «селянської автономії і самодостатності». На рівні громади відрегульовані форми співробітництва окремих селянських господарств

у вирішенні спільних завдань, здійснюється самоуправління і реалізуються інші соціальні потреби селян [25, с. 10–11].

Звертаючи увагу на варіанти розвитку сучасного селянства, Т. Шанін серед інших варіантів виділяє варіант, що безпосередньо стосується нашої теми дослідження і дещо аналогічний думкам О. В. Чайнова. Т. Шанін пише, що специфіка сільськогосподарського виробництва ставить межі конкуренції капіталу і виробництва, сімейні селянські господарства проявляють у цьому змаганні виняткову конкурентоспроможність і пристосованість, що дозволяє їм і надалі залишатися головним суб'єктом виробництва сільськогосподарської продукції в Європі [25, с. 10–11].

Середні верстви селянства надають перевагу сімейному, тобто індивідуальному виробництву і розвиненій кооперації вертикального типу, писав О. В. Чайнов. Цю ж точку зору поділяє сучасний західний дослідник Г. Дюрфельд [5]. Процес розкладання селянства на буржуазних власників і сільський пролетаріат, як його передбачали марксистки, не відбувся. Агробізнес сучасної Європи є комбінацією малого з великим, сімейного з найманим [25, с. 12, 26].

З приводу цього Т. Шанін дуже високої думки про теорію вертикальної кооперації та диференційних мінімумів О. В. Чайнова. Він пише: «Головні ідеї чайновського дослідження є нині дивовижно актуальними» [23, с. 367–368]. Ознайомившись у 1988 р. у белгородській області в аграрному секторі економіки зі станом у російському селі, Т. Шанін запропонував один із варіантів виходу із кризового стану сільського господарства: «Самоврядні сільські громади і дрібніші господарства підрозділи — такою бачиться соціально-політична реальність, котра покликана покласти край застою... Єдиним ефективним вирішенням, на значну перспективу, є передача сільським громадам управління та відповідальності за долю села. Але відновлення авторитету сільських громад, на противагу бюрократичній системі управління, може виявитися і утопією, якщо не буде чіткої вказівки на те, хто повинен проводити в життя ці заходи» [26, с. 426]. На жаль, ці пропозиції Т. Шаніна проігнорували в пострадянських Росії і Україні, а селяни були приречені на нові випробування в 1990-х — 2000-х рр.

Сучасний японський дослідник Шисума Ханада вважає помилкою знищення селянської громади під час колективізації. Згідно з його точкою зору, шлях, який пропонував О. В. Чайнов, шлях кооперативного соціалізму через союз селянських общин, більше відповідав інтересам радянського села [7, с. 206].

Багато сучасних західних істориків вважають, що влада не скористалася потенціалом громади під час проведення аграрних

перетворень після 1917 р. [7, с. 206] Так, японський дослідник Окуда Хіросі у своїй праці «Формування колгоспів: кінець общини в Росії», що написана 1990 р., зосередив свою увагу на діяльності земельної громади в 1920-х рр. Він рішуче відкинув тезу радянського вченого С.П. Трапезнікова про те, що земельні громади («земельные общества» — рос.) були опорними пунктами соціалістичних перетворень на селі. Окуда Хіросі писав, що модернізовані громади, котрі вже перейшли на багатопільні сівозміни і широкі смуги, змінилися завдяки організації різноманітних кооперативів. Але вони ніколи не переходили до кооперативного обробітку землі. Максимально до чого громада вдавалася, писав Окуда Хіросі — це створення товариств із спільного користування сільськогосподарською технікою [22, с. 196]. Д. Карана, американський дослідник, який у 1994 р. захистив дисертацію з аграрної історії Росії, теж вважає, що «найкраща сільськогосподарська модернізація проходила через селянські громади, а не мимо них» [22, с. 194], тобто це фактично шлях, який пропагували у 1920-х рр. представники організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці.

Сучасні західні дослідники звернули увагу і на стосунки громади з радянськими органами влади на селі в 1917–1930 рр. Окуда Хіросі писав, що селянська громада в 1920-х рр., як організація місцевого самоуправління на селі, мала значні кошти. Це дозволило громаді підкорити сільську раду, тому що переважна більшість сільських рад не мала власного бюджету [22, с. 102]. Такої ж точки зору дотримують західні дослідники М. Левін, Р. Конквест, Й. Боберський, Ш. Мерль, В. Нолл [1, с. 54–55; 6, с. 69, 103–104, 122; 8, с. 124; 9, с. 52–53; 13, с. 104; 14, с. 93–96]. Тобто ця група західних дослідників фактично сприйняла концепцію «двовладдя» в доколгоспному селі, яку нині обстоє більшість сучасних російських істориків.

Велику зацікавленість викликає робота сучасного західного дослідника Д. Скотта, що присвячена так званій «моральній економіці селянства» [17]. Концепція «моральної економіки» — один із нових підходів у сучасній західній історіографії у вивченні селянства — була введена Д. Скоттом до наукового обігу в 1976 р. Термін «моральна економіка» — центральне поняття, концептуальна серцевина, навколо якої побудоване все дослідження Д. Скотта. «Моральна економіка», згідно з Д. Скоттом — це і наукове поняття, і одночасно селянське бачення самої суті сільськогосподарської реальності, віддзеркаленої цим поняттям. Це такий теоретичний конструкт, в якому фізичне й економічне існування селянського господарства постає в неподільній єдності з фундаментальними

селянськими цінностями. Концепція «моральної економіки» аналізує селянське господарство як особливий тип, аграрно-економічні та соціально-психологічні характеристики якого вбудовані одна в одну і не можуть існувати ізольовано. По Д. Скотту, в селянській громаді економіка і мораль — це елементи нерозривної єдності, цілісності буття і свідомості. Тому «моральна економіка» трактується як певний тип господарювання, метою якого було виробництво не для продажу, а для безпосереднього споживання в рамках того ж господарства. «Моральній економіці» протистоїть «ринкова економіка», яка орієнтована на отримання прибутку. Таким чином, це трактування Д. Скотта дивовижно збігається з трактуванням О. В. Чаянова, О. М. Челінцева, М. П. Макарова про мету виробництва в селянському господарстві, хоча останні і не використовували словосполучення «моральна економіка», а Д. Скотт, коли писав роботу, навряд чи знав праці цих учених з організаційно-виробничої школи.

Згідно з Д. Скоттом, селянину постійно загрожував голод. Тому для селянина економічна проблема — це проблема виживання. Мета селянина — забезпечити такий рівень виробництва, який би дозволив йому утримувати себе та свою родину. Звідси намагання селян забезпечити своїй родині традиційний рівень життя завдяки ustalеним прийомам господарювання, всіляко уникати можливих ризиків утратити цей прожитковий мінімум. Цим, на думку Д. Скотта, й пояснюється консерватизм селян та їх настороженість до нововведень [17]. Коли ж зовнішні обставини (розвиток товарно-грошових відносин, податковий тиск держави тощо) затискували селян у нещадні економічні лежачки, грубо порушували їхні права на існування, це викликало неминучий спротив селянства, провокувало різні форми опору. Селяни намагалися відновити ті форми економіки й ustalеного існування, котрі зміталися ходом історії. Це, підсумовував Д. Скотт, пояснює мету селянських рухів — повернення до минулих, традиційних структур [17], що, до речі, сталося в нашій країні — «общинна революція» 1917–1918 рр.

Праця Д. Скотта набула великої популярності як серед західних, так і вітчизняних учених-аграрників, оскільки пояснює мотивацію соціально-економічної поведінки селян, яка не піддається адекватному аналізу за класичними законами політекономії ринкового суспільства. Описані Д. Скоттом властивості й закономірності функціонування «моральної економіки» притаманні натурально-споживчому типу селянського господарства. Але такі господарства зберігалися й під час товарно-ринкової трансформації селянського господарства, зокрема в нашій країні в другій

половині XIX — у перші десятиріччя XX ст., тобто до суцільної колективізації. Як підкреслив В. П. Данилов, концепція «моральної економіки» дозволяє багато пояснити в поведінці селян під час революції, громадянської війни, в умовах непу і колективізації [18, с. 5].

Знаковою є праця Р. Редфілда «Мале товариство. Селянська громада і культура», де йдеться про загальні проблеми селянської громади на прикладі скрупульозного аналізу повсякденного життя одного невеликого індіанського села в Мексиці [15]. Зазвичай, більшість учених досліджували громаду (общину) в органічному зв'язку і взаємодії з поступальним рухом усього суспільства, а Р. Редфілд зосередив увагу на автономності і самодостатності громади, що дозволило йому ретельніше виявити внутрішні закономірності функціонування громади. У цьому разі теж простежується аналогія з поглядами представників організаційно-виробничої школи з означеного питання [18, с. 20]. Тому наукова новизна праці Р. Редфілда полягає не в аналізі громади «із середини», а в оцінці, наскільки системним і повним був аналіз, щоб скласти адекватне уявлення про цей поземельно-господарський та соціальний інститут. Науковий метод Р. Редфілда надав можливість досліднику увійти у внутрішній світ селянства, виокремити спільні риси й особливості сільських громад різних країн і епох [18, с. 28].

Таким чином, у сучасній західній історіографії проблемі общини (громаді) відведено значно більше місця, ніж у сучасній українській історичній літературі. На ці напрацювання слід зважити під час дослідження громади в українському доколгоспному селі 1917–1930 рр. Спроби осмислення цього інституту в Україні будуть малопродуктивними, якщо їх вилучити із загального контексту дослідження общинних інституцій у світовій історичній науці.

В майбутньому необхідно на українському матеріалі дослідити феномен «моральної економіки» в індивідуальному селянському господарстві, розкрити мікрокосм української громади — те, що в західній історіографії називають «малим товариством, селянською громадою і культурою».

Список літератури

1. Боберський Й. Червоний терор: історія сталінізму / Й. Боберський. — К. : КІС, 2007. — 245 с.
2. Вебер О. Из мужиков во французы: Модернизация французской деревни (1870–1914) / О. Вебер. — Стэнфорд; Калифорния, 1976 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1997. — № 2. — С. 140–148.

3. Воглер И. Миф о семейной форме: господство агробизнеса в сельском хозяйстве Соединенных Штатов / И. Воглер. — Боулдер; Колорадо, 1981 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1998. — № 1. — С. 119–131.
4. Вульф Э. Крестьяне. — Нью-Джерси, 1966. (реферат) / Э. Вульф // Отечественная история. — М. — 1993. — № 6. — С. 82–94.
5. Дюрфельд Г. Стабильность семейного фермерства и действительность современного мира / Г. Дюрфельд // Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. — М. : Прогресс, 1992. — С. 84–88.
6. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. — Луцьк : Терен, 2007. — 456 с.
7. Корчагова М. Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе. (Историографический обзор) / М.Н. Корчагова // Отечественная история. — М. — 1994. — № 4–5. — С. 202–218.
8. Левин М. Деревенское бытие: нравы, обычаи / М. Левин. // Крестьяноведение: Теория. История. Современность. Ежегодник. 1997. — М. — 1997. — С. 84–127.
9. Левин М. Российские крестьяне и советская власть / М. Левин. — Нью-Йорк, 1975 (реферат). // Отечественная история. — М. — 1994. — № 4–5. — С. 48–59.
10. Лохманова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини ХІХ століття / А. І. Лохманова. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Дніпропетровськ. — 2003. — Вип. 2. — С. 133.
11. Мандра А. Конец крестьянства / А. Мандра. — Париж, 1984 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1994. — № 2. — С. 48–59.
12. Мацузато К. Индивидуалистские коллективисты или коллективистские индивидуалисты? Новейшая историография по российским крестьянским общинам / К. Мацузато // Новый мир истории России: Форум японских и российских исследователей. — М. : Аиро ХХ, 2001. — С. 187–201.
13. Мерль Ш. Аграрный рынок и новая экономическая политика (1925–1929) / Ш. Мерль. — Вена, 1981 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1995. — № 3. — С. 104–116.
14. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30-х років / В. Нолл. — К. : Родовід, 1999. — 559 с.
15. Редфилд Р. Малое общество. Крестьянское общество и культура / Р. Редфилд. — Чикаго, 1960 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1994. — № 6. — С. 7–18.
16. Савельев П. И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков / П. И. Савельев. // Россия сельская ХІХ — начала ХХ века. — М., 2004. — С. 25–53.
17. Скотт Д. Моральная экономика крестьянства / Д. Скотт. — Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1976 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1992. — № 5. — С. 5–17.
18. Современные концепции аграрного развития: Теоретический семинар // Отечественная история. — М. — 1992. — № 5. — С. 20–28.

19. Современные концепции аграрного развития: Теоретический семинар // Отечественная история. — М. — 1993. — № 2. — С. 3–28.
20. Современные концепции аграрного развития: Теоретический семинар // Отечественная история. — М. — 1994. — № 6. — С. 3–45.
21. Хантер Г. Аграрная политика небольшевиков и альтернатива / Г. Хантер, Я. М. Ширмер. — Принстон, 1992 (реферат) // Отечественная история. — М. — 1995. — № 6. — С. 145–165.
22. Хириси О. Самообложение 1928–1933 гг.: К вопросу о последнем этапе русской крестьянской общины / Окуда Хириси // История российского крестьянства в XX веке. — Токио. — 2002. — № 1. — С. 102–122.
23. Шанин Т. Кооперация и коллективизация / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. — М.: Прогресс, 1992. — С. 361–369.
24. Шанин Т. Крестьяноведение и Вы: к русскому изданию / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. — М.: Прогресс, 1992. — С. 23.
25. Шанин Т. Определяя крестьянство (реферат) / Т. Шанин // Отечественная история. — М. — 1993. — № 2. — С. 7–16.
26. Шанин Т. Четыре модели развития советского сельского хозяйства / Т. Шанин // Великий незнакомец: Крестьяне и фермы в современном мире. — М.: Прогресс, 1992. — С. 380–401.

Надійшла до редакції 27.12.2011 р.

УДК[726.54:728.83](477.54/.62+477.52)

О. Ю. БІРЬОВА

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД САДИБНИХ ЦЕРКОВ СЛОБОЖАНЩИНИ

Характеризується церковне будівництво в садибах Слобідської України.

Ключові слова: *церква, садиба, архітектура, класицизм, крестово-банний план.*

Характеризуется церковное строительство в усадьбах Слободской Украины.

Ключевые слова: *церковь, усадьба, архитектура, классицизм, крестово-купольный план.*

Church building in Slobidska Ukraine's farmstead is characterized.

Key words: *church, landlord farmstead, architecture, classicism, cross-domed plan.*

Проблема вивчення садибних церков Слобожанщини є актуальною в сучасній історичній науці. Впродовж тривалого часу, в роки радянської влади, церковне будівництво в цьому регіоні